

ПРО МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЇ З ПОЗИЦІЙ КОЛЕКТИВНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

У статті на прикладі таких науково-теоретичних підходів, як еґо-психолоґія Х. Когута, теорія емпатії Л. Журавльової, гуманістична психолоґія К. Роджерса, екофасилітативний підхід П. Лушина проаналізовано можливості формування емпатії з позицій колективної суб'єктності.

Ключові слова: *перетворювальна інтерналізація, відображення почуттів, колективне генерування інсайту, типи емпатійних ставлень, рівні розвитку колективного суб'єкта.*

Постановка проблеми

У ході дослідження теоретичних підходів до вивчення проблеми саморегуляції було з'ясовано, що у більшості з них вона розглядається як індивідуальний феномен, але, поряд із ними, мають місце дослідження, в яких простежується тенденція до розгляду її в інтерсуб'єктній площині. Очевидно, що цей факт є логічним відображенням загальнопарадигмальної тенденції до інтерсуб'єктності в сучасній психології. Зокрема, у діяльнісно-смысловому підході динаміка уявлень про саморегуляцію є переходом від вивчення статично-морфологічної структури смыслової сфери через дослідження процесуально-динамічних аспектів смыслової регуляції і саморегуляції на індивідуальному рівні до визначення перспектив їх дослідження у контексті міжособистісного смыслового поля [5]. З точки зору екофасилітативного підходу саморегуляція може відбуватися на особистісному (у періодах стабільного розвитку особистості) та соціальному (у перехідних ситуаціях, які характеризуються особистісною зміною як виживання) рівнях і визначається як процес соціально-психологічної творчості, що здійснюється на рівні колективного суб'єкта [9].

За нашим припущенням, емпірично довести інтерсуб'єктну природу саморегуляції можна через установлення впливу певного соціального процесу на саморегуляцію, яка розуміється як індивідуальний процес та вимірюється відповідними психодіагностичними методиками. Оскільки емпатія за визначенням Л. Журавльової, має біопсихосоціокультурну природу та є «складною, психологічною системою забезпечення Я — Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини» [3, 21], на думку П. Лушина, виступає компонентом спільно-розподіленої форми спілкування між учасниками колективного суб'єкта, спрямованого на формування нової колективної ідентичності [8, 226], то саме вона обрана нами як залежна змінна в дослідженні саморегуляції особистості. Виходячи з таких міркувань, логічним кроком на етапі теоретичного аналізу особливостей взаємозв'язку між емпатією та індивідуальною саморегуляцією особистості є: а) аналіз та порівняльна характеристика літературних джерел, в яких найбільш ґрунтовно досліджується проблематика розвитку та формування емпатії; б) дослідження їх на предмет відповідності інтерсуб'єктивним стратегіям.

Для детального аналізу можливостей формування емпатії ми обрали такі науково-теоретичні підходи: еґо-психолоґія Х. Когута, теорія емпатії Л. Журавльової, гуманістична психолоґія К. Роджерса, екофасилітативний підхід П. Лушина. Цей вибір не випадковий, а зумовлений тим, що кожен з них допомагає виділити структуру даного процесу; збагачує уявлення про особливості формування емпатії на різних етапах онтогенетичного розвитку та у психолого-педагогічній взаємодії, дає можливість визначити їх спільні риси та проаналізувати на предмет еквівалентності.

Так Х. Когут розглядає емпатію як елемент узгодженого функціонального унікального «ядерного Я», що являє собою структурований набір інтерактивних функцій, визначає особливості її формування в дитячому віці й акцентує увагу на ідентичності засобів розвитку емпатії дитини та дорослого [14; 13]. В теорії емпатії людини Л. Журавльової досліджено особливості розвитку емпатії в онтогенезі. На цій основі нею розроблена комплексна програма розвитку вищих форм емпатії у депривованих школярів і апробована методика раціонально-емоційного усвідомлення та закріплення соціально-нормативної поведінки в діяльності [3]. К. Роджерс аналізує спочатку емпатійне слухання, а згодом емпатійні відносини як провідний чинник успішної психотерапії та акцентує увагу на особливостях формування емпатії консультанта [10, 14].

З'ясування її ролі та місця на різних етапах професійної діяльності засновника клієнт-центрованої терапії дає змогу визначити особливості професійної лінії розвитку емпатії та зіставити її з онтогенетичною лінією розвитку даного феномена за Л. Журавльовою. П. Лушин розглядає емпатію як системну соціально-психологічну якість психотерапевтичної саморегулюючої екосистеми, що утворюється під час встановлення психотерапевтичного контакту, а екофасилітацію — як метод, що забезпечує її формування [6–8]. Порівняльну характеристику різних концептуальних підходів до формування емпатії подано у таблиці.

Таблиця

Порівняльна характеристика концептуальних підходів до формування емпатії

№ з/п	Концептуальний підхід, метод	Особливості формування емпатії	
1	2	3	
1	Его-психологія Х. Когута	Об'єкт	Емпатія як елемент узгодженого функціонального унікального «ядерного Я», яке являє собою структурований набір інтерактивних функцій
		Суб'єкт	Его-об'єкти
		Передумови	Спадковий, внутрішній потенціал особистості
		Умови	Міжсуб'єктне поле, що забезпечує задоволення полюсних потреб особистості: в увазі та захопленні, ідеалізації іншого та схожості з іншим
		Чинники	Емпатійне дзеркальне відображення як реакція его-об'єктів
		Механізми	«Перетворююча інтерналізація», що являє собою оптимальне сполучення емпатійного дзеркального відображення та його дефіциту з боку его-об'єктів
2	Теорія емпатії Л. Журавльової, комплексна методика раціонально-емоційного усвідомлення та закріплення соціально-нормативної поведінки в діяльності	Об'єкт	Вищі форми емпатії як інтегративної складової особистості у депривованих школярів
		Суб'єкт	Експериментатор, інші референтні особи
		Передумови	Сформованість механізмів емоційного зараження й ідентифікації та їх активізація
		Умови	Реальні або змодельовані особистісно-значущі ситуації для школярів
		Чинники	Залучення дитини до спільної діяльності з боку дорослого, особистісне діалогічне спілкування в системі учень-експериментатор, інтра-полісуб'єктні відносини
		Механізми	Множина дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикачів: перемикачів з емоцій емпата (об'єкта емпатії) на переживання емпатуючого (суб'єкта емпатії) та знову — на переживання емпата і т.д.
3	Гуманістична психологія К. Роджерса, метод — фасилітація	Об'єкт	Активне емпатійне слухання як професійна навичка консультанта, емпатія як особистісна якість консультанта
		Суб'єкт	Клієнт (безпосередньо як джерело досвіду консультування), консультант-наставник (опосередковано у процесі оволодіння навичками емпатійного слухання на прикладі відеозаписів консультацій)
		Передумови	Наявний потенціал особистості
		Умови	Ситуація неконгруентності або суперечності в переживаннях клієнта
		Чинники	Створення умов для абсолютно позитивного прийняття
		Механізми	Відображення почуттів, регуляція станів ідентифікації та рефлексії у процесі консультування
4	Екофасилітативний підхід П. Лушина, метод —	Об'єкт	Емпатія як системна соціально-психологічна якість соціальної саморегулюючої екосистеми (на прикладі психотерапевтичної системи, що утворюється під час встановлення психотерапевтичного контакту між клієнтом і психологом)

1	2	3	
	екофасилітації	Суб'єкт	Суб'єкти готові до формування проблемно орієнтованої групи* (нової екосистеми)
		Передумови	Відсутність наявних потенціалів розвитку, генерування нового потенціалу наступного розвитку
		Умови	Міжособистісні переживання комунікативного бар'єра в саморозвитку суб'єктів
		Чинники	Толерантність до невизначеності з боку учасників проблемно орієнтованої групи
		Механізми, техніки	Колективне генерування інсайту

Отже, на основі наведених у таблиці даних, можемо зафіксувати важливе положення: незалежно від того, чи розглядається емпатія як особистісна (інтерактивна, інтегративна, професійна) складова чи як системна соціальна-психологічна якість соціальної саморегулюючої екосистеми, її формування як невід'ємної складової включає інші суб'єкти (его-об'єкти, проблемно-орієнтована група, клієнт, консультант, експериментатор), що готові до сприяння у розвитку емпатії. *Цей висновок, по суті, вказує на можливість та доцільність формування емпатії через соціально-обумовлений механізм колективного суб'єкта*, оскільки, за А. Журавльовим, його критеріальними ознаками є взаємозв'язки між членами групи, що не обмежується просторово-часовими зв'язками, а являють собою таку сукупність, «яка стає основою формування психологічної готовності до певних форм (видів) спільної активності, що і є найбільш принциповим» [2, 70]; їх спільна активність та групова саморефлексивність [2, 64].

Для глибшого осмислення, структуризації та побудови теоретичної моделі розвитку емпатії практичного психолога в інтерсуб'єктній площині з перспективою її апробації на етапі формуючого експерименту зупинимося на обраних теоретичних підходах більш детально та зосередимо увагу на відповідності типів колективного суб'єкта та емпатійних ставлень.

Виклад основного матеріалу

Особливості формування емпатії з точки зору его-психології Х. Когута обумовлюються низкою факторів. По-перше, міжсуб'єктне поле — невід'ємна умова розвитку особистості та її існування впродовж усього життя, оскільки формування узгодженого функціонального унікального «ядерного Я» забезпечується через задоволення полюсних потреб дитини: увагу та захоплення, ідеалізацію іншого та схожість з іншим. По-друге, необхідною умовою розвитку/формування емпатії у дитини/клієнта є емпатійне ставлення з боку его-об'єктів, яке являє собою оптимальне сполучення емпатійного дзеркального відображення та його дефіциту. Емпатійне дзеркальне відображення виконує орієнтаційну та підтримуючу функції, а його відсутність — стимулюючу. *За Х. Когутом, розвиток емпатії у дитинстві та її формування в дорослому віці забезпечується ідентичним механізмом «перетворюючої інтерналізації», який формується та функціонує на рівні колективного суб'єкта: дитина — его-об'єкти або клієнт — психотерапевт і є оптимальним сполученням емпатійного дзеркального відображення та його дефіциту з боку его-об'єктів* [4; 11; 13].

На основі теоретичного дослідження психологічних особливостей онтогенезу емпатії людини Л. Журавльовою розроблена комплексна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості, яка апробована з учнями інтернату молодшого шкільного віку (оскільки саме цей вік вважається сензитивним для розвитку вищих форм емпатії) [3]. За принципами, покладеними в основу програми, на думку її автора, може будуватися програма для особистостей будь-якого віку на тій основі, що наслідки деприваційного ураження емпатійності підлягають корекції за методикою раціонально-емоційного усвідомлення та закріплення соціально-нормативної поведінки в діяльності.

*«Проблемно орієнтована група (психотерапевтичний альянс/спільнота дослідників), функція якої — створення нового колективного суб'єкта, нової системної/групової ідентичності, яка знімає суперечності між ідентичностями її окремих елементів» [8, 264].

Аналіз форм і методів роботи, змісту, динаміки та результатів програми дає змогу зіставити особливості розвитку емпатії з рівнями розвитку колективного суб'єкта за А. Журавльовим: потенційним, реальним та рефлексивним [2]. Зокрема, потенційний рівень розвитку колективного суб'єкта на першому етапі програми забезпечується засобами директивності (ініціації), полягає у залученні дитини до спільної діяльності з боку дорослого та «запускає» механізми емоційного зараження й ідентифікації у дітей за допомогою особистісно-значущих відеоматеріалів.

Спільна активність між учнем і психологом на другому етапі програми, що виявляється у формі особистісного діалогічного спілкування, відповідає реальному рівню розвитку колективного суб'єкта за А. Журавльовим та забезпечує розвиток особистісно-сислової емпатії в учнів [2; 3]. Специфіка формування особистісно-сислової емпатії за даним методом полягає в тому, що емпатійна ситуація є особистісно значущою лише для одного з учасників колективної взаємодії, а саме — учня. Завдання експериментатора полягає в моделюванні такої ситуації (через спостереження за поведінкою учня; відеозапису емпатогенних ситуацій за його участю або участю його ровесників, з якими йому легко ідентифікуватися, відбір та подання відеоматеріалів), а отже, він перебуває у «зовнішній» позиції, позиції спостереження за тим, що відбувається. Для розвитку особистісно-сислової емпатії така ситуація є цілком прийнятною, оскільки, як зазначає Л. Журавльова: «Культурогенний характер особистісно-сислової емпатії, опосередкування її когнітивними процесами, а також функціонування в її основі механізму біполярного соціально-перцептивного оператора робить практично неможливим встановлення Я — Ти-зв'язків при взаємодії з іншою людиною. Найчастіше інша людина виступає як об'єкт — носій певних переживань, думок, поглядів, цінностей тощо, і між ними встановлюються стосунки за типом «Я — Він» [3, 61]. З іншого боку, якщо припустити, що обидва учасники перебувають у емпатійній ситуації, але стосовно різних об'єктів (для учня — це пред'явлена ситуація, а для експериментатора — ситуація сприяння учневі), ймовірно між ними може встановитися Я — Ти- зв'язок, що забезпечить розгортання діалогічних трансцендентних ставлень. Отже, розвиток трансфінітної емпатії за таких умов взаємодії, на нашу думку, має вірогідний характер та зумовлюється ймовірністю «включення» експериментатора в емпатогенну ситуацію (на відміну від особистісно-сислової, коли об'єкт може бути пасивним стосовно суб'єкта емпатії). Л. Журавльова зазначає: «Трансфінітна емпатія припускає обопільну емпатійну взаємодію... За трансфінітної емпатії об'єкт повинен бути хоча б «відкритою особистісною системою» для суб'єкта, якщо сам він не може ставитися до нього, як до Ти» [3, 62]. У програмі ж розвиток трансфінітної емпатії в учнів розглядається як спонтанний процес, що відбувається на наступному етапі у змодельованій емпатогенній ситуації, на основі попередньо сформованої особистісно-сислової емпатії.

Групова саморефлексивність як вищий рівень розвитку колективного суб'єкта та засіб формування трансфінітної емпатії полягає в тому, що до оцінювання результативності процесу розвитку вищих форм емпатії залучаються інші референтні особи, тобто саморефлексивність на рівні інтерсуб'єкта підкріплюється зовнішнім «експертним» оцінюванням, що розглядається Л. Журавльовою як додатковий чинник переконання у доцільності альтруїстичної поведінки, а у термінах І. Вачкова свідчить про перехід на рівень полісуб'єктної взаємодії, яка характеризується здатністю вибудовувати не лише внутрішньо групові інтер-полісуб'єктні, а й міжгрупові — інтра-полісуб'єктні відносини [1].

Таким чином, вищі форми емпатії у депривованих школярів за методикою емоційно-раціонального усвідомлення та закріплення соціально-нормативної поведінки в діяльності формуються у процесі розвитку колективного суб'єкта «учень — психолог/експериментатор — референтні особи», який має свої динамічні та змістові особливості, і тому він може розглядатися як механізм відтворення онтогенетичної лінії розвитку емпатії.

Погляди К. Роджерса на емпатію, як визначальну складову успішного консультування, зазнавали певних змін, що відображено в його працях різних років [10; 15]. Можна припустити, що дані трансформації відображають етапи формування та розвитку уявлень про емпатію як професійну якість консультанта. Її визначення, що доповнювалися та відшліфовувалися на основі особистісного та професійного досвіду засновника клієнт-центрованої терапії, найяскравіше та лаконічно характеризують даний процес і розкривають його інтерсуб'єктну природу. Зупинимось на них докладніше та спробуємо зіставити їх з

типами емпатії за Л. Журавльовою (натуральною, особистісно-сисловою, трансцендентною). Підтвердження висунутого припущення засвідчить ідентичність онтогенетичної і професійної лінії розвитку емпатії та підтвердить інтерсуб'єкту природу механізму (у даному випадку — колективного суб'єкта консультативної взаємодії), який її забезпечує.

На початку своєї діяльності К. Роджерс виявив, що корисною для клієнта може бути навіть пасивна участь консультанта, яка виявляється у формі уважного слухання. Пізніше це відкриття доповнилося розумінням того, що більш ефективним є «прослуховування» почуттів та емоцій клієнтів через їх слова [15]. За Л. Журавльовою, така форма прояву емпатії відповідає елементарним індивідуальним емпатійним ставленням. У 40-ві роки К. Роджерс вважав, що психотерапевт має залишатися відносно безособовим, створюючи при цьому теплу атмосферу прийняття. «Для вирішення цього завдання консультант використовує різні методи. Головним чином, це відреагування на емоції, а не на смисловий зміст матеріалу, що виражається клієнтом, а також визнання їх на вербальному рівні» [8, 67]. Сприятлива атмосфера консультування характеризується теплотою та чуйністю з боку консультанта, які дають можливість встановити рапорт, емоційний взаємозв'язок, але мають чітко визначені межі: консультант достатньо чутливий до потреб клієнта, але здатний контролювати свою ідентифікацію. Інші характеристики — надання достатньої свободи для вираження емоцій і почуттів, свобода від будь-якого тиску або примушення на фоні певних обмежень і збереження структури терапевтичної бесіди [8]. На даному етапі розуміння ролі емпатії у консультативній взаємодії відповідає егоцентричному та суб'єктно-центричному рівням особистісно-сислової емпатії, оскільки йдеться про функціонування механізмів ідентифікації, особистісної та моральної рефлексії, оцінювання ситуації, актуалізації установок, емоційної децентрації, що проявляються у формах співпереживання та співчуття.

У 50-ті роки емпатії приділялася особлива увага. Психотерапевту потрібно було не тільки підтримувати теплу атмосферу, а й намагатися активно зрозуміти суб'єктивні переживання клієнта. Таким чином, відбувається перехід до особистісно-сислових дієвих емпатійних ставлень, що проявляються у формах внутрішнього пасивного та реального поведінкового сприяння консультанта. В цей час була розроблена методика відображення почуттів як засіб відображення клієнту психотерапевтом свого розуміння його суб'єктивних переживань.

У кінці 50-х років К. Роджерс висунув припущення про те, що взаємостосунки між клієнтом та психотерапевтом самі по собі є терапевтичними, тим самим стверджуючи, що певні особистісні якості важливіші, ніж професійні знання, які отримані у процесі вивчення теорій та методів, і сформулював одне з перших визначень емпатії як особливого стану: «Бути в стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого зі збереженням функціональних та змістових відтінків. Начебто стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «начебто». Так відчуваєш радість або біль іншого, як він їх відчуває, і сприймаєш їх причини, як він їх сприймає. Але обов'язково повинен зберігатися відтінок «начебто»: начебто я радію чи сумую. Якщо цей відтінок зникає, виникає стан ідентифікації» [14, 189]. У даному визначенні йдеться про реальні дії стосовно клієнта, які забезпечуються механізмами емоційної і когнітивної децентрації, регулюються моральними принципами та переконаннями консультанта, що відповідає особистісно-сисловим суб'єктно-дієвим емпатійним ставленням.

За Л. Журавльовою, після розгортання попередніх ланок емпатійного процесу (сприймання емпатогенної ситуації, співпереживання та співчуття) включаються механізми трансфінитної емпатії — система пошуку активації та антиципації, що обумовлюють надчуттєве сприймання іншої людини, світу її переживань, значущість якого дорівнює значущості власного світу та проявляються як альтруїзм, або у випадку дисонансних емпатійних переживань як садизм [3]. Такому найвищому рівню взаємодії відповідає універсальний полісуб'єкт за типологією колективного суб'єкта І. Вачкова (основні його характеристики — особлива духовна близькість між суб'єктами, короточасність, схожість на «прориви») та у динамічному аспекті — стадія кооперації/співпраці, за П. Лушиним, яка спрямовується на визначення спільного смислового поля, супроводжується визначенням позиції кожного, сприйняттям її іншими, виникненням групових катарсичних явищ та індивідуальних інсайтів [1; 8].

У ранніх працях К. Роджерса процес досягнення інсайту клієнтом розглядається як результат

виважених стимулюючих дій консультанта, який сам начебто «застрахований» від ймовірності його переживання: «Вивільнення емоцій і емоційно забарвлених установок з боку клієнта в ході терапевтичних взаємин приймаючого типу неминуче приводить до інсайту. Такий розвиток інсайту проходить переважно спонтанно, хоча обережне і тонке використання прийомів інтерпретації може збільшити глибину і ясність такого саморозуміння» [8, 84]. Місце консультанта та його функції обмежуються тим, щоб «... прояснити питання, але не роблячи ніяких зусиль, щоб вплинути на вибір. Завдяки чому він істотно збільшує вірогідність того, що рішення буде конструктивним і спричинить за собою низку позитивних дій, які виконуватимуться для реалізації конструктивного вибору» [8, 82]. Очевидно, що на даному етапі К. Роджерсом не усвідомлюються та не враховуються можливості трансфінітної емпатії як показника вищого рівня розвитку колективного суб'єкта. Це позбавляє його можливості використовувати цей ресурс для розвитку всіх включених у процес консультування осіб. Інтерпретація отриманих емпіричних результатів, а саме досягнення клієнтами інсайту як наслідку використання технік емпатійного слухання на даному етапі професійної діяльності обмежує розуміння регулятивного потенціалу емпатійних відношень на рівні колективного суб'єкта та, по-суті, виводить емпатію за межі особистісної характеристики консультанта.

Пізніше К. Роджерс визначає емпатію як процес, уточнює свої погляди та виділяє кілька основних аспектів: «Емпатичний спосіб спілкування з іншою особою має кілька сторін. Він передбачає входження в особистий світ іншого та перебування в ньому, «як удома». Він включає постійну чутливість до змін у переживаннях іншого — до страху чи гніву, або зворушливості, або сором'язливості, одним словом, до всього, що відчуває він чи вона. Це означає тимчасове життя іншим життям, делікатне перебування в ньому без оцінювання та засудження. Це означає схопити те, що інший сам ледь усвідомлює. Але при цьому відсутні спроби викрити абсолютно неусвідомлювані почуття, оскільки вони можуть виявитися травмуючими. Це включає повідомлення про ваші враження, про внутрішній світ іншого, коли ви дивитесь свіжим і спокійним поглядом на ті його елементи, які хвилюють або лякають вашого співрозмовника. Це передбачає часті звернення до іншого для перевірки своїх вражень і уважне вислуховування відповідей. Ви довірена особа для іншого, вказуючи на можливий сенс переживань іншого, ви допомагаєте йому переживати їх більш повно та конструктивно» [10, 237]. У наведеному визначенні з'являються ознаки трансцендентних діалогічних емпатійних ставлень, які проявляються у надвчуванні, ставленні до іншого, як до Ти, та забезпечуються механізмами системи пошуку активації та антиципації.

Таким чином, на різних етапах професійної діяльності К. Роджерса домінували відповідні типи емпатійних ставлень до клієнтів: елементарні індиферентні та егоцентричні; особистісно-сміслові, суб'єктно-центричні, дієві емпатійні та суб'єктно-дієві; а також, певною мірою, трансцендентні діалогічні. Такий послідовний ланцюг домінуючих типів емпатійних ставлень у процесі удосконалення консультативної майстерності К. Роджерса збігається з онтогенетичною лінією розвитку емпатії людини, що дає змогу розглядати професійну консультативну діяльність на засадах гуманістичної психології, що включає як набуття та відпрацювання навичок емпатійного слухання, так і перетворення цих навичок в особистісні установки консультанта, як механізм розвитку професійної та особистісної емпатії і знімає протиріччя між ними. У більш широкому сенсі цей факт дає змогу, по-перше, говорити про особистість психолога як інструмент його професійної діяльності, по-друге, доводить інтерсуб'єктну природу механізму, який її забезпечує, у даному випадку — колективного суб'єкта психотерапевтичної взаємодії, оскільки, у ході проведеного аналізу чітко відслідковується відповідність між типами емпатійних ставлень (за типологією Л. Журавльової) на різних етапах професійної діяльності К. Роджерса. Причина обмеженості регулятивного потенціалу емпатійних ставлень у плані їх впливу на всіх учасників консультативного процесу полягає у недооцінюванні К. Роджерсом вищої форми емпатії — трансфінітної, яка дає змогу підніматися на рівень Я — Ти-відношень, виходити за межі наявного потенціалу окремої особистості та тим самим розвивати або відновлювати саморегуляцію всіх залучених до психотерапевтичного процесу суб'єктів.

За словами автора екофасилітативного підходу П. Лушина, «Екофасилітація є продовженням уявлень К. Роджерса про те, що фасилітація — це створення середовища для абсолютного позитивного прийняття іншого» [6]. Виходячи зі змісту поняття екології, що означає збереження навколишнього сере-

довища, та його екстраполяції у психологічний контекст, екопсихологія визначається ним як «процес сприяння або підтримання саморозвитку певної системи (на індивідуальному або соціальному рівнях)», а екофасилітація — як «процес управління відкритою динамічною системою особистості з метою підтримання її у стані саморозвитку» [7, 11].

Оскільки, П. Лушин зазначає, що головною умовою психотерапевтичної зміни як соціально обумовленої форми особистісної зміни виступає комунікація терапевтичної моделі консультанта та моделі особистості клієнта у процесі їх колективної взаємодії, а емпатійне слухання визначається як уміння, що забезпечує таку комунікацію, то емпатійне слухання набуває більш широкого трактування та визначається як компонент спільно-розподіленої форми спілкування між його суб'єктами, який спрямовано на формування нової колективної або системної ідентичності [8]. Тому, в розумінні П. Лушина, емпатія із загальнопсихологічної якості трансформується в системну соціально-психологічну якість психотерапевтичної саморегулюючої екосистеми, що утворюється під час встановлення психотерапевтичного контакту між клієнтом та психологом. Ймовірно, що за такого розуміння розвиток колективного суб'єкта психолого-педагогічної взаємодії відбувається на фоні відповідної динаміки емпатійних ставлень між його учасниками та включає перехід на рівень трансцендентних (діалогічних і дієвих) емпатійних ставлень як необхідної складової, яка забезпечує розширення особистісного, регулятивного та творчого потенціалу всіх суб'єктів колективної взаємодії.

Екофасилітація є особливою формою управління розвитком особистості, а отже, й емпатії як інтегративної її якості, що має взаємозв'язок з індивідуально-типологічними особливостями, самосвідомістю та спонукальною сферою. Суб'єктом управління виступає колективний суб'єкт, а об'єктами — суб'єкти готові до формування нової системної/групової ідентичності, яка знімає суперечності між їх ідентичностями. Така готовність має місце на етапі відсутності наявного потенціалу розвитку особистості та генерування нею нового потенціалу наступного розвитку. Можемо припустити, що існують зовнішній і внутрішній механізми, які забезпечують різноспрямовані переходи у діаді «емпатійні — аутоемпатійні» ставлення. Зовнішнім є життєва подія, або, іншими словами, емпатогенна ситуація, внутрішнім — фактор часу, що реальністю особливого роду, яку дано кожному індивіду в індивідуальному годинниковому механізмі, що ґрунтовно досліджено Б. Цукановим [12]. Фактор часу має ключове значення в системі координат даної форми управління: він визначає початок, тривалість та закінчення інтерсуб'єктної саморегуляції, а отже, й періоди індивідуальної саморегуляції. У часовій системі координат розвиток емпатії — циклічний процес, що забезпечується різноспрямованими переходами у діаді «аутоемпатійні ставлення — емпатійні ставлення» до іншої людини, або точніше з іншою людиною, та обумовлюється зовнішніми (життєва подія, емпатогенна ситуація) та внутрішніми (індивідуальний годинниковий механізм) чинниками.

Специфічною технікою управління у процесі екофасилітації є колективно генерований інсайт. Його зміст полягає у колективному породженні, переживанні та подоланні комунікативних бар'єрів у саморозвитку суб'єктів і який співвідноситься із стадіальним розвитком колективного суб'єкта, за П. Лушиним [8]. Необхідною передумовою її успішної реалізації виступає розвиток елементарних та особистісно-сміслових емпатійних ставлень, що забезпечують розвиток колективного суб'єкта на стадіях «директивності», «конфронтації / антагонізму». Перехід від особистісно-сміслових до трансцендентних емпатійних ставлень, який забезпечується механізмом пошуку активації та відбувається на стадії «фасилітації / використання» безпосередньо стосується появи перших ознак формування нового колективного суб'єкта. На стадії «кооперації / співпраці», що передбачає встановлення трансцендентних емпатійних ставлень між суб'єктами, мають місце групові катарсичні явища, індивідуальні інсайти, вихід за межі власного Я, що означає розширення особистісного потенціалу кожного з учасників, зокрема, його емпатійності та саморегуляції внаслідок інтеріоризації досвіду колективного суб'єкта. За умови знаходження нової зони конфліктності між суб'єктами відбувається вихід на новий виток розвитку колективного суб'єкта з відповідним домінуванням елементарних, особистісно-сміслових і трансцендентних емпатійних ставлень на різних його стадіях.

Перехід від трансцендентних до елементарних індиферентних емпатійних ставлень з перспективою аутоемпатійних відбувається на стадіях «розширення / можливостей» та «завершення / індиферент-

ності» забезпечується індивідуальним годинниковим механізмом учасників і свідчить про циклічність емпатійного процесу у часовій перспективі.

Можемо підсумувати, що з позицій екофасилітативного підходу розвиток повного діапазону емпатійних ставлень включає як невід'ємну складову, поряд із розвитком елементарних, особистісно-смыслових і трансцендентних емпатійних ставлень до іншого, розвиток аутоемпатійних ставлень. Індивідуальний годинниковий механізм та життєва подія забезпечують різноспрямовані переходи у діаді аутоемпатійні — гомоемпатійні ставлення. У більш широкому сенсі, розвиток емпатії, поданий у вигляді циклу:»аутоемпатійні — елементарні емпатійні — особистісно-смыслові емпатійні — трансцендентні емпатійні — аутоемпатійні (із ймовірністю перебігу окремих ланок у згорнутому вигляді), є чинником саморегуляції на індивідуальному та соціальному рівнях. У даному контексті зміст консультативної взаємодії полягає у відновленні ритму та циклічного перебігу емпатійних і аутоемпатійних ставлень, що демонструються колективним суб'єктом та інтеріоризуються суб'єктами, які до нього входять.

Висновки

Аналіз проблематики формування емпатії в контексті досліджень колективного суб'єкта з позицій різних науково-теоретичних підходів засвідчив, що причиною несформованості вищих рівнів емпатії (особистісно-смыслові та трансфінітної) є дефіцит відповідних емпатійних ставлень з боку референтних осіб у сензитивних для її розвитку вікових періодах. Науковцями обґрунтовуються різні методи розвитку емпатійності, зокрема раціонально-емоційного усвідомлення та закріплення соціально-нормативної поведінки в діяльності, «перетворюючої інтерналізації», екофасилітація. В їх основі, по суті, лежить розвиток колективного суб'єкта, тому він може розглядатися як механізм розвитку емпатійних ставлень як у сензитивних вікових періодах, так і у більш пізніх періодах розвитку особистості. Крім того, він є спільним механізмом розвитку професійної та особистісної емпатії і тому знімає протиріччя між цими поняттями та дає змогу говорити про особистість психолога як інструмент його професійної діяльності.

Аналіз різних підходів указує на існування відповідності між типами емпатійних ставлень та типами колективного суб'єкта. Розвиток елементарних емпатійних ставлень забезпечується на потенційному, особистісно-смыслових — на реальному, трансцендентних — на рефлексивному рівнях розвитку колективного суб'єкта. Така відповідність утворює модель формування емпатії через механізм колективного суб'єкта. Тобто динаміка розвитку колективного суб'єкта визначає особливості розвитку емпатії суб'єктів, які до нього входять. Це положення може бути використане під час розроблення програми формувального експерименту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вачков И.В. Полисубъектное взаимодействие учителей и учащихся / И.В. Вачков // Развитие личности. — 2002. — № 3. — С. 147–162.
2. Журавлев А.Л. Психология коллективного субъекта / А.Л. Журавлев // Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А.В. Брушлинского. М.И. Володиной. — М. : ПЭР СЭ, 2002. — 368 с.
3. Журавльова Л.П. Психология емпатії : монографія / Л.П. Журавльова. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. — 328 с.
4. Кохут Х. Интроспекция, эмпатия и психоанализ: исследование взаимоотношений между способом наблюдения и теорией / Х. Кохут // Антология современного психоанализа / под ред. А.В. Россохина. — М. : Институт психологии РАН, 2000. — Т. 1. — С. 56–79.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — 2-е, изд. испр. / Д.А. Леонтьев. — М. : Смысл, 2007. — 511 с.
6. Лушин П.В. Что такое экофасилитация? / П.В. Лушин. — Режим доступа : http://ecofacilitation.ucoz.com/index/что_такое_экофасилитация_chast_2/0-15
7. Лушин П.В. Экофасилитация в психотерапевтическом и образовательном контекстах: «буфер-

ная зона развития», коллективно генерируемый инсайт и неопределенность / П.В. Лушин // Журнал практикующего психолога. — 2008. — № 14. — С. 95–104.

8. Лушин П.В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П.В. Лушин. — Одесса : Аспект, 2005. — 334 с.

9. Лушин П.В. Проблематика и эволюция представлений о саморегуляции (на примере ситуации личностного изменения) / П.В. Лушин // Журнал практикующего психолога. — 2005. — Вып. 11. — С. 88–93.

10. Роджерс К.Р. Эмпатия / К.Р. Роджерс // Психология эмоций. Тексты. — М. : МГУ, 1984. — С. 235–239.

11. Тодд Дж. Основы клинической и консультативной психологии / Дж. Тодд, А. Богарт. — СПб.; М. : ЕКСО-Пресс, 2001. — 768 с.

12. Цуканов Б.И. Время в психике человека / Б.И. Цуканов. — Одесса : Астропринт, 2000. — 217 с.

13. Kohut H. The restoration of the Self. — New York: International Universities Press, 1977. — 198 p.

14. Rogers, Carl R. A Theory of therapy, personality and interpersonal relationships. In Koch, S. (Ed.) Psychology : A Study of a Science, vol. III. — New York : McGraw-Hill, 1959. — P. 184–256.

15. Rogers C.R. Empathic: an unappreciated way of being // Counseling psychologist. — 1975. — Т. 5. — № 2. — С. 2–10.

Сухенко Я.В.

О ВОЗМОЖНОСТЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМПАТИИ С ПОЗИЦИЙ КОЛЛЕКТИВНОЙ СУБЪЕКТНОСТИ

В статье на примере таких научно-теоретических подходов, как эго-психология Х. Когута, теория эмпатии Л. Журавлевой, гуманистическая психология К. Роджерса, екофасилитативный подход П. Лушина проанализированы возможности формирования эмпатии с позиций коллективной субъектности.

Ключевые слова: преобразующая интернализация, отражение чувств, коллективное генерирование инсайта, типы эмпатийных отношений, уровни развития коллективного субъекта.

Sukhenko Y.V.

ABOUT POSSIBILITIES OF EMPATHY'S FORMING ACCORDING THE POSITION OF COLLECTIVE SUBJECT

The article deals with possibility of formation of empathy within the concept of collective subject. The author analyses the theoretical approaches of ego-psychology H. Kohut, the empathy theory of L. Zhuravleva, the humanistic psychology of K. Rogers, ecofacilitation approach of P. Lushyn.

Key words: converting internalization, display of feelings, collective insight generation, types of empathic attitudes, levels of development of collective entity.